

PRACE BAŁTYSTYCZNE

8

JĘZYK LITERATURA KULTURA

redakcja naukowa

Justyna Prusinowska, Danuta Roszko, Inesa Szulska



Recenzenci

*Joanna Chojnicka, Inguna Daukste-Silasproģe, Kinga Geben, Ieva Kalniņa,
Vytautas Kardelis, Danguolė Mikulėnienė, Maria Jolanta Olszewska, Norbert Ostrowski,
Jurgita Žana Raškevičiūtė-Andriukonienė, Ewa Stryczyńska-Hodyl, Sandra Užule-Fons*

Rada redakcyjna

*Paweł Brudzyński, Agnieszka Rembiałkowska, Danuta Roszko,
Inesa Szulska, Joanna Tabor, Marta Wiślicka*

Redaktor prowadzący

Jakub Ozimek

Redakcja i korekta tekstów litewskich

Danuta Roszko, Inesa Szulska

Redakcja i korekta tekstów polskich

Kamil Dźwiniel

Redakcja i korekta tekstów angielskich

Natalia Kłopotek

Redakcja i korekta tekstów łotewskich

Justyna Prusinowska

Projekt okładki i stron tytułowych

Giedrė Mikulskaitė-Voronko

Skład i łamanie

ALINEA

Publikacja dofinansowana przez Uniwersytet Warszawski oraz Wydział Polonistyki
Uniwersytetu Warszawskiego

Publikacja na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 3.0 PL (CC BY 3.0 PL)
(pełna treść wzorca dostępna pod adresem: <http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/legalcode>).

Justyna Prusinowska, Uniwersytet Warszawski, ORCID 0000-0001-6188-3300
Danuta Roszko, Uniwersytet Warszawski, ORCID 0000-0001-5566-0522
Inesa Szulska, Uniwersytet Warszawski, ORCID 0000-0002-3355-4419

ISBN 978-83-235-6163-7 (druk)
ISBN 978-83-235-6179-8 (e-pub)

ISBN 978-83-235-6171-2 (pdf online)
ISBN 978-83-235-6187-3 (mobi)

ISSN 2081-6839

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego
02-678 Warszawa, ul. Smyczkowa 5/7
e-mail: wuw@uw.edu.pl
księgarnia internetowa: www.wuw.pl

Wydanie 1, Warszawa 2023

Laisvė kaip atminties ir vietos sąsaja Antano Vaičiulaičio laiškuose

GABIJA BANKAUSKAITĖ
Vilniaus universitetas
ORCID 0000-0002-3276-8159

Freedom as a Relationship of Memory and Place in the Correspondence of Antanas Vaičiulaitis

The article analyses the relationship between freedom and memories as revealed in Antanas Vaičiulaitis' (1906–1992) letters to his family and friends. In the memoirs, the connection is conveyed in a distinctive way through the places that were important for the writer. The analysis draws on two theories: Maurice Halbwachs' memory categories and Edward S. Casey's link between place and memory. Vaičiulaitis' individual experience of memories is constructed in the foreground mostly by mentioning his native land and people who were important to him. They are actualised in the letters by a horizontal axis of representation – the landscape and natural objects that are significant to the writer are arranged according to the gaze and become the repositories of his memories. The second plane is related to vertical representation, where memories are used to convey the author's sensual relationship to the place. The letters constantly recreate his habitus, the places that integrate the writer's notion of freedom, and the customs that unite Lithuanians around the world. Thus, Vaičiulaitis' constant nostalgia for freedom in his letters can be seen as a way of remembering, a unique sphere of experience, a world created through imagination, encompassing the feeling of being in a certain place.

Keywords: Antanas Vaičiulaitis, freedom, memory, place, representation, letter

1. Tyrimo prielaidos

Gausi Antano Vaičiulaičio korespondencija jau savaime laikytina laisvės siekiu, bendrinančia forma, noru pasidalyti savo mintimis ir emocijomis su artimaisiais, taip pat su būriu kultūros žmonių. Pasak N. Klišienės (2013: 6), „A. Vaičiulaičio laišškai – vertinga medžiaga jo asmenybės visapusiškumui

atskleisti, jie užpildo pripažinto ketvirto dešimtmečio literatūros meistro autobiografijos spragas. <...> tai ir informacijos šaltinis, atveriantis reikšmingus tarpukario Lietuvos, emigracinio laikotarpio literatūrinius, tarpkultūrinius ir socialinio gyvenimo diskursus, drauge liudijant savą, asmeninę patirtį.“ Diduma 1924–1992 m. rašytų Vaičiulaičio laiškų publikuota rinktinėje *Laiškai* (2013), kurią parengė N. Klišienė, I. Čiužauskaitė ir E. Juknytė. Į rašytojo asmeninių laiškų analizės lauką įtrauktinas ir pluoštelis laiškų bei jų fragmentų, spausdintų Maironio lietuvių literatūros muziejaus leidinyje *Antanas Vaičiulaitis. Archyvai* (2006), parengtame V. Paplauskienės.

Vaičiulaičio kartai iševijoje, ypač „plunksnos žmonių“, rašytojo žodžiais tariant, bendravimui ir atminčiai aptarti skirta ne viena publikacija. Tirta asmeninė ir kūrybinė laikysena iševijoje, prarastos tėvynės ilgesys, tremtinio dalia ir bendrystė su kitais iševiais, kultūrinio ir literatūrinio gyvenimo formos ir kt. (žr. Kuizinienė 2003; Tūtlytė 2005: 139–142; Kolevinskienė 2007: 84–102). Keliais aspektais tirti ir rašytojo laiškai. Čiužauskaitė išsamiai tyrė rašytojo ir A. Nykos-Niliūno susirašinėjimą kaip kultūrinę-literatūrinę instituciją, veiksnią literatūros procesą iševijoje (2015: 120–129). M. Žvirgždas (2015: 130–146), gilindamasis į Nykos-Niliūno laiškus Vaičiulaičiui ir H. Nagio epistoliką J. Aisčiui, svarstė generacijos, literatūrinės genties temą. Klišienė analizavo Vaičiulaičio intymiąją korespondenciją, skirtą žmonai Joanai Abramikaitei (2016: 20–37). Tėvynės vaizdinio kaip rojaus ir tvirtovės konstrukto laiškuose raiška tirta G. Bankauskaitės ir D. Vaišvilaitės (2019: 110–122) straipsnyje.

Vaičiulaičio korespondencijoje, ypač emigracinio laikotarpio, itin ryškus požiūris į laisvę. Jis savitai atsiskleidžia per tėvynės prisiminimus laiškuose bičiuliui Jonui Aisčiui, būsimai žmonai Joanai Abramikaitei, taip pat Bernardui Brazdžioniui, Kaziui Bradūnui:

„<...> Aš visados jaučiau, kad yra ten toli mano žemė, mano namai ir mano žmonės. Jie niekada iš akių neišklydo ir neleido dienų dulkei užnešti mano pasaulio. Su gyvu tikrumu tos vietos ir žmonės prabėgo pro mane – taip sklandžiai, regimai ir į tave žvelgdami. Jie buvo su manimi ir aš su jais, ir mes buvom tarsi vargo broliai, kurie iš tolybės stengėmės susitikti rankomis. Ir kokia gaivi buvo ir tebėra toji svajonė, viltis ir tikrumas apie grįžimą. <...>“ (Iš laiško Joanai Abramikaitei, 1948 12 14; Paplauskienė 2006: 126)

Laiškai nėra nuodugniai nagrinėti nostalgijos tam tikroms vietoms, susijusioms per prisiminimus su laisvės pojūčiu, aspektu, todėl ši analizė papildoma jau atliktus Vaičiulaičio korespondencijos, atitinkamai ir

lietuviškosios egodokumentikos¹, tyrimus. Straipsnio tikslas – remiantis Maurice'o Halbwachso atminties kategorijomis ir Edwardo S. Casey vietos ir atminties sąsajos teorija, išanalizuoti laisvės ir prisiminimų jungtį, kuri atsiskleidžia per Vaičiuliaičio laiškuose minimas jam svarbias vietas.

2. Teorinės prielaidos

Halbwachsas vienas pirmųjų savo darbuose *Les cadres sociaux de la mémoire* (1925), *La Mémoire collective* (1949) konceptualiai apmąstė humanitariniams mokslams svarbią atminties prigimtį. Jis išskyrė tris atminties kategorijas: individualią, susijusią su asmenine patirtimi, kolektyvinę, bendrą visai visuomenei, ir istorinę, sukurtą praeities tyrinėtojų (1992: 22–87). Šiame tyrime svarbiausia – asmeninė atmintis, sutelkta į individą ir per prisiminimus kurianti atminties sampratą.

Vietą kaip asmens reprezentaciją per atmintį analizuoja Casey savo darbuose *The Fate of Place: A Philosophical History* (1996), *Remembering: A Phenomenological Study* (1987), *The Edge(s) of Landscape: A Study in Liminology* (2011). Mokslininko teigimu (2001: 685), savęs ir vietos sąsajos teoriją visų pirma pagrindžia išsklaidyta, suskeldėjusi postmodernios visuomenės savastis. Padažnėjęs svetimumo pojūtis, negebėjimas savęs realizuoti, užmegzti kokybiškų santykių su aplinkiniais gali būti susijęs su itin skubiu gyvenimo tempu – prarandame pastovumą, kurį mummyse įkūnija ryšys su konkrečiomis vietovėmis ir jose patiriamais pojūčiais.

¹ Epistolikos tyrimai – gausios egodokumentikos (J. Presser terminas, žr. Berenis, V. 2013. Egodokumentų tyrimai: ištakos, metodai, perspektyvos. In: *Egodokumentai ir privati Lietuvos erdvė XVI–XX amžiuje*. Sud. A. Pacevičius. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 13–26) tyrimų dalis, siekiant atskleisti personalizuotą „aš“ istorijoje ir kultūroje. Lietuvių tyrėjai daugiausia dėmesio skyrė autobiografijos, memuaristikos ir laiškų tyrimų analizei. Iš asmeninės epistolikos ryškesnių tyrimų paminėtini šie: Raškevičiūtė, J. Ž. 2011. *Janinos Degutytės pasaulėvaizdis: poezija, laišakai, autobiografiniai tekstai*. Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas; Botkina, N. 2011. *Epistolinio pasakojimo struktūros ypatumai: Marinos Cvetajevovs laiškai*. Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas; Vanagaitė, G. 2015. *Vaižganto laiškai Klimams: laiškas kaip autobiografija*. *Acta Litteraria Comparativa* 17, 172–183; Klišienė, N. 2015. Epistolinė „dramaturgija“. Sofijos Čiurlionienės laiškai dukrai. *Literatūra* 57 (1), 43–57; Bončkutė, R., 2016. Jurgio Šaulio laiškai (1901–1907) Mortai Zauniūtei. *Res humanitariae* 19, 39–77; Kučinskienė, A. 2016. *Juozo Tumo Vaižganto epistolinis diskursas*. Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas; Dautartienė, M. 2017. Egodokumentų leidyba Lietuvoje 1991–2015 m.: Vytauto Kubiliaus publikuoti laiškai ir dienoraščiai. *Bibliotheca Litwana* IV, 21–40; Markevičienė, N. 2017. Balio Sruogos laiškai Valerijai Čiurlionytei: elektroninio archyvo laboratorija: tradiciniai metodai ir modernūs įrankiai. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis* 40, 269–317; Šmitienė, G. 2018. Paprasti laiškai: kontekstinio tyrimo metodika. *Tautosakos darbai* 55, 134–154.

Casey manymu, atmintis yra susijusi ne tik su tam tikru įvykiu, patirtu laiko tėkmėje, bet ir su erdvės bei vietos matmenimis. Pasaulis visų pirma yra patiriamas kaip erdvinis tūris, tad ir visi jame esantys objektai gali būti suvokiami tik tada, kai yra susieti su vieta, kurioje egzistuoja (1998: 4). Kadangi atmintis yra selektyvi, tam tikros vietos prisiminimuose yra aktualizuojamos. Tam tikra prasme jos įsitvirtina mumyse, tampa charakterio dalimi (2001: 688). Būtent erdvėje dažniausiai realizuojami kertiniai prisiminimų dėmenys – pirmajame plane išryškėja tai, kas daugiausia siejasi su reprezentuojama vieta, o bendrame vaizdinyje dažniausiai išvelgtinas jausminis autoriaus ir vietos santykio paveikslas (2011: 91–92).

Mokslininko nuomone, galima pastebėti glaudų ryšį tarp praeities (prisiminimų), dabarties (esamos nekintamos savasties) ir ateities (būsimų veiksmų, potyrių, pasirinkimų) – mus traukia vietos, primenančios malonius pojūčius, o tam tikri potyriai atgaivina prisiminimus apie pažįstamas vietas (Casey 2001: 686). Būtent vietų kaip patirčių talpyklų funkcija itin prisideda prie jų įsimintinumo – budri atmintis yra linkusi tapatintis su įsitikinimus ir preferencijas atitinkančiomis vietomis, o bendras pasirinkamų išskirti vietų vaizdinyje gali atskleisti konkretų socialinį ir kultūrinį kraštovaizdį.

Bendra atmintis, savitos kultūrinės tradicijos jungia žmones ir vietas. Casey (2001: 686) tai įvardija *habitus*. Jo nuomone, tai yra įpročių, elgesio ir nuostatų branduolys, egzistuojantis psichikos lygmenyje, tačiau darantis įtaką tam, kaip veikiama fiziniu lygmeniu, ir apimantis tai, ką žmogus patiria ir išskiria iš kitų pojūčių. Sociologijoje habitus siejamas su socialiai išsiskiriantis įpročiais, įgūdžiais ir nuostatomis, taip pat tuo, kaip individai suvokia juos supantį socialinį pasaulį ir į jį reaguoja (Bourdieu 1977: 224). Šios nuostatos dažniausiai sieja grupę žmonių, kurių kilmė ir auklėjimas panašūs. Casey nuomone (2001: 687), habitus taip pat reiškia judėjimą nuo išorinio nusistovėjusių papročių ir normų poveikio prie ilgalaikių nuostatų integralumo. Emociškai reikšminga vieta tampa pakartotinio eksternalizavimo reiškiniu – nuolatinio įgyto habitus atkūrimu pasaulyje. Tada vietos, kurios subjektui atrodo išskirtinai reikšmingos, tampa tam tikra jo paties realizacija fiziniame erdvėje, vidinio pasaulio išraiška.

Nors habitus reiškinyje paaiškina, kodėl jaučiame trauką tam tikroms vietoms ir kodėl vienas prisimename geriau nei kitas, tikrasis tarpininkas, nuo kurio priklauso santykio su vieta sukūrimas ir vėlesnis jo išlaikymas, yra kūnas (Casey 2001: 687). Pabrėžiama, kad vietos yra transformuojamos jose gyvenančių ar veikiančių žmonių, o šiuos žmones keičia vietovių, kuriose jie veikia, kartinės struktūros. Esame linkę keisti mus supančią aplinką pagal savo poreikius, patys nejučia prisitaikydami prie jos.

3. Laisvės, atminties ir vietos sąsajos Antano Vaičiulaičio laiškuose

Situacija, kai kultūrinės tradicijos jungia žmonių grupę, atsidūrusią už įprastų jiems vietų ribų, kai ji patiria nesaugumą, kraštutines situacijas, buvo būdinga ir lietuvių išeiviams. Tą Vaičiulaitis liudija savo laiškuose: „Vis prisimenu mūsų viešnagę pas Krėvę. Man ten buvo liūdna, nes aš galvojau, kaip mes esam išrauti, *be vietos* [išskirta – G. B.], – ir tai geriausieji iš mūsų tarpo žmonių, kaip Krėvė.“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1947 06 16; Vaičiulaitis 2013: 131). Išeiviai turėjo kurtis naują gyvenimą svetimoje visuomenėje, jiems buvo itin nelengva susisieti su nauja vieta ir kartu neprarasti ryšio su gimtąja žeme. Ir Vaičiulaičio laiškuose neretai pasigirsta „benamystės“ gaida:

„<...> jokiam krašte nepriprasiu ir būsiu svetimas. Gražu šen ir ten keliauti ramiais laikais. Žinosi vėl į savo lizdą parskrisi. O dabar...“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1941 09 24; Vaičiulaitis 2013: 74)

„Bet iš viso man tas gyvenimas šioj šaly rodosi toks netikras – lyg vaikščiojimas ant ledo lyčių. Turiu galvoj tokius kaip Tu ir aš – plunksnos žmones... Kodėl mudu, Jonai, negimėm kokiais kiaulių pirkliais? Tokių čia žemė.“ (Iš laiško Jonui Aisčiui, 1946 09 27; Vaičiulaitis 2013: 112)

Vaičiulaičiui teko emigruoti anksčiau už daugumą lietuvių išeivių. Išvykęs dirbti į Romą dar prieš karo pradžią, jis taip ir neišdrįso prasidėjus okupacijai sugrįžti į Lietuvą, blaškėsi tarp pasirinkimų patirdamas itin skaudžius netikėto išsiskyrimo jausmus su artimaisiais, draugais ir ypač – Tėvyne. Gavęs kunigo Jono Navicko pasiūlymą dėstyti Marianopolio kolegijoje Thompsone, JAV, ilgokai delsė priimti sprendimą: artimieji prašė neišvykti iš Europos, kolegos rašytojai ragino grįžti į Lietuvą. Laiškai atskleidžia, kad rašytojas suvokė galimus laisvės praradimo ir okupacijos padarinius, jautė, kad vis dėlto geriau į gimtinę negrįžti. Manytina, kad viena svarbiausių priežasčių rašytojui priimti darbo pasiūlymą buvo laisvos minties raiškos galimybė. Kūrybinei rašytojo savirealizacijai buvo itin svarbi fizinį ir psichologinį saugumą, veiklos laisvę suteikianti vieta:

„Dėl ko neapsisprendžiu, tai tik vienas dalykas: mano minties laisvė. Prie tautininkų režimo buvo juoktasi iš minties laisvės: esą, reikia klausyti, o ne laisvus vėjus gaudyti. <...> Bet kas tai per darbas turėtų man būti – nepasako. <...> „Jei apsispręsi negalįs kol kas rašyti – galėsi versti klasikų“... *O mamma mia!* Apsispręsi negalįs rašyti! Aš visą laiką plunkiausi, kad

galėčiau nustverti laiko papasakoti, kas man galvoj nuo seniai sėdi, o dabar še tau, teta, ir pyragas <...> Parašė ir Grušas, kviesdamas grįžti: pas mus labai gerai, visi labai patenkinti: – tik įprasta žiūrėti, kad laiškuose iš Lietuvos labai gerai reikia komentuoti ne tiesiogine prasme, o kiek kitaip.“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1940 10 25; Vaičiulaitis 2013: 62–63)

Ši laisvės ir vietos sąsaja minima ne kartą. Redaguojamame leidinyje *Studentų žodis* rašytojas džiaugiasi, kad Amerika yra laisva šalis: „Amerika mums pirmų pirmiausia buvo laisvės šalis. <...> Asmens laisvė, žodžio laisvė, spaudos laisvė, minties laisvė ir veikimo laisvė.“ (*Studentų žodis* 1942). Dienoraštyje Vaičiulaitis įrašė: „Didžiausias ir brangiausias dalykas – tai toji laisvė ir pagarba žmogui: kaip vakar man sakė – „čia jautiesi žmogus esąs.“ (Paplauskienė 2006: 95). Laiške Brazdžioniui, kai šis 1945 m. atvyko į Ravensburgą, minima, kad laisvė pirmiausia sietina su žmogaus teise gyventi nevaržomam dirbtinių sienų, taigi dvasiškai ir fiziškai laisva erdve: „Be galo man buvo džiugu, kai išgirdau Tave esant laisvame pasaulyje. <...> Medžiaginių vargų mes čion neturim. Bet dvasia skauda – visos mūsų tautos skausmas ją gelia.“ (Iš laiško B. Brazdžioniui, 1945 08 31, Vaičiulaitis 2013: 257).

Jau nusprendęs vykti į Ameriką, 1940 m. pabaigoje rašydamas laišką Aisčiui, rašytojas išgyveno tėvynės kaip fizinės ir dvasinės laisvės erdvės praradimo jausmus, kuriuos perteikė nostalgiško atsiskyrimo proceso aprašymais. Tėvynės prisiminimai laiškuose – dažni ir skaudūs: juose judėjimas perteikiamas horizontalioje plotmėje, o emocijos įprasminamos vertikalioje, palyginant jas su laidojimu:

„Ir išeinant man taip sunku, taip graudu pasidarė, tartum sau pačiam ant grabo paskutinę lentą uždedant: jau atitrūksti kažkur nuo savo žemės, uždarai vartus į visa tai, ką mylėjai <...> Kaip džiovininkas prieš mirtį, taip ir aš noriu pratęsti savo dienas arčiau Tėvynės. Ak, man galva vos neplyšta, ir aš neesu tikras, ar paskutinę minutę imsiu ir negrišiu jon. Tu supranti: likti be savo žemės, be savo krašto bendrų rūpesčių, be savo žmonių!“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1940 10 25; Vaičiulaitis 2013: 62)

„Manęs joks skausmas nepajėgė parblokšti ligšiol, taip yra ir dabar. Netekom namų, netekom tėviškių, netekom tėvų ir mažųjų sesers vaikų. <...> Jei man ko gaila, ir didžiai gaila, tai to vieno daikto – savo žemės, senosios Lietuvos, ir savo namų.“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1946 07 12; Vaičiulaitis 2013: 105)

Vaičiulaičio laiškuose pirmame atsiminimų plane itin dažnai minimi artimi žmonės, su kuriais jį sieja būtent laisvo gimtojo krašto prisiminimai: „<...> vis tiek kasdien iš akių neišnyksta namai ir savi žmonės, ir niekad neišnyks. Aš kitokio džiaugsmo nenoriu, kaip tik grįžti į gimtą pievą ir su mažąja sese eiti laukų taku.“ (Iš laiško B. Brazdžioniui, 1945 11 18; Vaičiulaitis 2013: 259). Artimųjų buvimas įprasmina antrajame plane aktualizuojamą gimtosios žemės gamtą ir jos atributus. Remiantis Casey teorija, šiuo atveju nedidelis atsiminimų gabaliukas atveria daugiaplanį prisiminimą. Pasak Klišienės (2013: 11–12), „nuolatinis atsigręžimas į prarastą tėvynę, joje likusius artimuosius, atskirties, praradimo ir grįžimo vilties refleksija atveria ne tik rašytojo, bet kartu ir visos meno ir kultūros žmonių kartos, pasitraukusios iš Lietuvos, dramatišką likimą“.

Rašytojas, atsidūręs tam tikroje erdvėje, pajunta panašius potyrius į išgyventus tėvynėje ir prisiminimais sugrįžta į gimtines vietas. Tai sietina su Casey (2001: 688) išskiriamu įeinamuoju subjekto ir vietos santykiu, kai jausminiai stimulai pažadina subjekto atmintyje glūdinčių buvimo atitinkamoje vietoje prisiminimą ir jausmą, patirtą tame buvime. Mokslininko teigimu, egzistuoja toks reiškinys kaip vietos impresionizmas, dėl kurio konkrečios lokacijos prisiminimai išlieka dar ilgai po to, kai vieta jau seniai palikta. Šie prisiminimai kūne egzistuoja būdravimo būsenoje, pasiruošę iškilti kaskart, kai tik atsiranda tinkamas stimulus. Laiške Brazdžioniui užfiksuota, kad tokius prisiminimus Vaičiulaičiui ramybės minutę prišaukė pamatytos žąsys. Paukščius sekantis žvilgsnis brėžia erdvės vaizdavimo kryptį ir atkuria horizontalų gimtojo krašto peizažą, taip pat vieta susiejama su ilgesio, gailesčio jausmu per vertikale (pieva – padangė):

„Kada aš taip sėdėjau, atlėkė mano tėviškės ilgesys – toks tikras, rudenis. Iš šiaurės marių pulkais atskrido laukinių žąsų virtinė. Lietuvoj mane visada apimdavo ilgesys ir kažin koks giedrus gailestis, kai žydria padange sugirksėdavo jų virtinė ir traukdavo kažkur į pietus, palikdamos mane vieną, mažą ir neramų.

Taip jos lėkdavo tėviškės laukais, kaklus ištiesusios – kažkur į tolimą žemę, nežinomą kraštą.

Tai ir dabar jos parskrido, ir savo plasnojimu jos taip graudžiai traukė į savo žemę ir į tą pievą, iš kurios aš stebėjau ilgesingą jų kelionę ir tuos neraminančius šauksmus ten padangėj...“ (Iš laiško B. Brazdžioniui, 1948 10 06; Vaičiulaitis 2013: 282)

Malonūs pojūčiai dažniausiai būna susiję su pažįstamomis vietomis, prisiminimais apie jas (Casey 2001: 686). Vaičiulaičio laiškuose Aisčiui, siųstuose atostogaujant, taip pat rašytojo korespondencijoje būsimai žmonai Joanai dažnai atsiveria jo atsiminimų sąsajos su dabarčiai aktivalia praeitimi, iškyla bendrinantys vietos momentai. Klišienė (2013: 28) taip pat akcentuoja laiškuose Abramikaitei įžvelgtą jungiantį atminties aspektą: „Ar atsimeni?“ – nuolat pasikartojanti frazė Vaičiulaičio laiškuose. Prisiminimų, laiko, erdvės motyvai jo korespondencijoje nėra reti, bet lemiamos reikšmės turi atmintis – vidinės epistolinio subjekto tikrovės ekvivalentas, supinantis praeitį, dabartį ir tam tikra prasme ateitį.“ Ryšiu tarp praeities ir dabarties, taip pat tiltu į ateitį laiškuose įvardijamos kelios itin svarbios rašytojui atminties vietos: Panemunės šilas, tėviškės namai ir sodyba, Nemunas, Vilniaus bokštai. Tai bendros partirties vietos, jungiančios korespondentus: „Dabar Tu atėjai ir atnešei, ko man trūko – savą, brangų žmogų. Panemunės pušynų kvapą ir tą šventą lietuviško grumsto trupinėlių. Tu dabar sykiu su manim žiūrėsi, ar tolybėj nepasiilgęs Nemuno vilnys, Vilniaus bokštai – ir tėvų namas.“ (Iš laiško žmonai Joanai, 1948 12 14; Paplauskienė 2006: 126). Šiame epizode taip pat ryškėja erdvės vaizdavimo kryptis. Su kiekvienu objektu artėjama link pasakotojo. Pradedama nuo mažesnę emociją turinčių objektų ir baigiama tais, kurie rašytojui itin reikšmingi. Svarbus būdraujančių prisiminimų stimulus rašytojui – pušų kvapas. Jis Vaičiulaičiui primena Panemunės šilą, aplink kurią realizuojasi linijinio vaizdavimo perspektyva. Šis rašytojo potyris, užfiksuotas gimtinėje, emigracijoje buvo jaustas ne kartą – laiškuose aprašomi jį sukėlę prisiminimai, perteikiami horizontalia vaizdavimo kryptimi:

„Rytoj anksti rytą išvažiuoju. Šiandien gi išeisiu ir pasakysiu sudie – ir tai jūrai, amžiais ošiančiai, ir žalioms vilnims, ir ruoniams, ir toms pušims. Jos taip kvepia, ir tas pilnas sakų kvėpėjimas primena anas gražias ir brangias dienas, kada vaikščiodavau Panemunės šile, arba iš laivo išlipdavau Kačerginėje.

Aš vis galvoju, kada ten grįšim ir vaikščiosim tarp medžių, kuriuos sveikinsim kaip senus ir gerus bičiulius.

O paskui dar pamąstau, kad mudu turėtumėme gyventi kur nors kaimynystėj – arba prie pat Panemunės šilo, ar kur Antakalnio apylinkėse.“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1948 09 08; Vaičiulaitis 2013: 158–159)

„Pušys kvepia kaip Panemunės šile. Tarp jų vaikščiodamas, galvoju apie Nemuno krantus ir senų dienų vasaras tenai.“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1947 09 12; Vaičiulaitis 2013: 136)

Prisiminimai apie Nemuną rašytojo vaizduotei padeda kurtis savitą dvasinį pasaulį ir žymi horizontalaus kūno judėjimo perspektyvą, sietiną su ypatingu buvimo toje vietoje jausmu:

„Jei Tu atspėtum valandėlę, parašyk man porą straipsnių apie bet ką. Žinai, – parašyk apie savo tėviškę vaizdą – su ta plačia Nemuno vaga tarp kalvų ir girių.“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1948 1105; Vaičiulaitis 2013: 92)

„Tave mylėdamas, vėl linkiu Tau šviesių vieškelių – ir dar kartą grįžtu į aną šviesią dieną, kai prie Nemuno krantų Tu pirmą kartą atėjai pas mane.“ (Iš laiško žmonai Joanai, 1973 12 26; Paplauskienė 2006: 132)

Viename iš laišku Brazdžioniui Vaičiulaitis pamini ir konkrečią vietą prie Nemuno – Kernuvių kalną, kurio prisiminimas padeda vizualizuoti atmintį: „Kernuvių kalnu susižavi kiekvienas, kas ateina per laukus ir staiga pamato po savo kojomis, lyg gilioje bedugnėje, platų vaizdą su sidabrine Nemuno juosta, išraityta taisyklingais vingiais.“ (Iš laiško B. Brazdžioniui, 1986 08 26; Vaičiulaitis 2013: 360). Šiame prisiminime akcentuotina vertikalios erdvės – viršus (kalnas) ir apačia (bedugnė) – sąsaja su emocijomis, buvimu virš kažko įspūdingo, pakilimu į dangų, gimtos žemės perspektyva.

Su vertikalios plotmės vaizdavimo tendencija prisiminimuose sietinas ir Vilniaus, jo bokštų vaizdinys. Emigracijos pradžioje jis žymėjo būsimą gyvenimo viltį, o gyvenimo pabaigoje – nostalgiją jaunystei ir laisvei. Prisiminimuose išžvelgtina tendencija aplinką, objektus vaizduoti kryptimi, kuria keliauja žmogaus žvilgsnis:

„Paskutiniu metu juo daugiau galvoju apie mergaitę [Joaną Mariją Abramikaitę – G. B.], kurios vardo kadaise prašiau pasiteirauti pas Aldoną [Jono Aisčio žmoną – G. B.]. Jau metai bus – nė ženklo, nė žinios. Ar nevilotų Tavęs dar kartą su ja pereiti pro Vilniaus bokštus ir pasidalinti dangaus žvaigždes?“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1941 09 24; Vaičiulaitis 2013: 74)

„<...> kai viešbučio dvidešimtam aukšte laukdavau lifto, pro langą matydavau visą senąjį Vilnių tokia eile: Gedimino kalnas, Bernardinų bažnyčia, Šventos Onos bažnyčia, šv. Mykolo bažnyčia, Katedra su savo bokštu, Švento Jono bažnyčia ir didingas jos bokštas, ir paskui – ai-bė kitų bokštų. Aš tą vaizdą regiu tokį aiškų ir dabar, kai Tau rašau.“ (Iš laiško B. Brazdžioniui, 1986 10 06; Vaičiulaitis 2013: 362)

Dažnai prisiminti ypatingas vietas tėviškėje ir mėgautis patiriamu laiku ir išgyvenamais jausmais Vaičiulaičiui emigracijoje padėdavo įvairiais pojūčiais užfiksuoti gamtos objektai, dažniausiai medžiai. Prisiminimai sudėlioti iš rašytojo patyrimo perspektyvos:

„Vakar mačiau – jau žydi klevai. Tėviškėj jie augo prie pat pirkios – ir tai dūgzdavo juose bitinėlis!“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1950 04 25; Vaičiulaitis 2013: 200)

„Už poros žingsnių kvepia alyvos. Jų žiedai man primena pavasarį tėviškės sode. Ten kasmet pražysdavo du alyvų krūmai ir kvepėdavo po visą sodą.“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1945 05 05; Vaičiulaitis 2013: 85)

„Dabar sostinėje gražios rudens dienos. Kai rytą pažiūriu pro langą, anapus kelio liepsnoja krūmai – tokie raudoni. <...> Netoli auga vienas toks medis – patriarchas. Platus, platus ir iškerojęs kaip ta Grainio liepa. Žiūriu – jis jau nusimetęs savo lapus...“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1957 10 28; Vaičiulaitis 2013: 243)

Laisvės viltis – ateitis – laiškuose siejama su tikėjimu, kad bus sugrįžta į ypatingą rašytojui erdvę – Lietuvą, gimtinę Didžiuosiuose Šelviuose. Vyraujanti prisiminimų plotmė – horizontali, ją įprasmina judesys:

„Geriausia dovana būtų – grįžus atsisėsti ant savo tėviškės slenksčio!“ (Iš laiško K. Bradūnui, 1947 10 20; Vaičiulaitis 2013: 418).

„<...> ir tikėkim, kad nauji laikai bus geresni, teisingesni. Net jei ir stebū[u]klo reikėtų, vis tiek tikėkim. Ir štai aš laikau stebū[u]klu, kad po audrų, po tankų kautynių, po lėktuvų spiečių, po patrankų ugnies, po trėmimų ir žudynių gaunu iš tėviškės laišką: visi likę sveiki ir gyvi, kaime niekas nesudegęs; mažieji sode laksto ir obuolius skainioja. Aš galvoju ir galvoju, kada vėl su tais mažaisiais galėsiu vartytis tėviškės pievoj ir džiaugtis jų klyksmu. O ta valanda ateis <...>“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1941 11 27; Vaičiulaitis 2013: 76)

Taigi ne kartą prisiminimuose minimos Vaičiulaičiui svarbios vietos išsiskiria ir tampa itin reikšmingos likusios erdvės atžvilgiu. Kraštovaizdžio, gamtos objektai rašytojui tampa svarbių prisiminimų saugyklomis. Šių vietų minėjimas įvairiems adresatams leidžia manyti, kad jos yra įsitvirtinusios rašytojo atmintyje ir tapusios jo savasties, vertybių sistemos dalimi.

Vietos atmintį Vaičiulaičiui atveria ir draugų Aisčio ir Brazdžionio poetiniai tekstai. Jie skatina patirti ne tik bendrinančius potyrius, patvirtinančius nuolatinį susirašinėjančiųjų ryšį, bet ir tampa vizualiu stimuliu, leidžiančiu perteikti emocinį autoriaus ir gimtinės santykį. Laiške Aisčiui tekstą ir horizontalią prisiminimų žvilgsnio trajektoriją sulydo ir laisvės semantiką žymi mėlyna spalva. Taip pat ji susiejama su skambėjimu, o simbiozė vertikaloje plotmėje, saulės leidimasis žemyn sužadina rašytojo emociją:

„Kai Tavęs nėra, Tavo eilės dažniau ateina pas mane. Tarpais man pasirodo, kad Tujen per mūsų vasaros laukus, lyg auką, savo rankomis neštum jas į mane – ir štai aš tave regiu artėjant tenai, kažkur mūsų tėviškių pabariais. Tos eilės man susilieja į vieną spalvą ir į vieną gaidą, ir toji spalva yra tokia maloni; tai lino žiedo mėlis, kokį aš matydavau savo laukuose prieš daugel gražių dienų. Ir ta lino spalva man truputį lyg liūdnoka, lyg baili – lygiai tokia gera ir ilgesinga, kaip anais vakarais, kada toli už mūsų girių, su kažkokiu grauduliu, lėtai sėsdavo saulutė. <...> Gal ir dabar graudu: taip aš vienas klausaus Tavo vamzdžio melodijų, mėlynos jų varsos, ir klausiuos: o kada mes begrišim namoliai?“ (Iš laiško J. Aičiui, 1949 09 01; Vaičiulaitis 2013: 184–185)

Laiške Brazdžioniui apie jo rinkinio *Svetimi kalnai* redagavimą (išleistas 1945 m. Tiubingene) Vaičiulaitis dėlioja atsimenamą laisvos tėvynės vaizdinį, perteikiantį jausminį autoriaus ir vietos santykio paveikslą, kuriantį bendrą korespondencijos pašnekovų atmintį:

„Skaitydamas Tavo eilėraščius, aš pasijutau lyg ir sugėdintas ir nužemintas: juose tiek grožybės, nuoširdumo ir gilumo! Buvau sugėdintas prieš šį grožį, su tokiu natūralumu ištryškusį tarp karo dūmų, iš tėvynės Lietuvos griuvėsių ir jos pasiilgimo. Man rodos, kad Pats jokiaj savo ankstesnėj knygoj nesi taip tikrai, atvirai ir didžiai dainavęs. Ir aš nieko nežinau, kas būtų taip jėgingai ir iš tokių širdies gelmių apsakęs mūsų Lietuvos dalią karo sukrėtime. <...> sykiu norėčiau padėkoti vardu visų Tų, kuriems Tavo poezijos žodžiai suteiks paspirties, savo žemės ir jos vargo artybės, nuoširdžių tremtinio sielos jausmų, puikių vaizdų ir aukštų minčių <...>“ (Iš laiško B. Brazdžioniui, 1945 11 18; Vaičiulaitis 2013: 258–259)

Didžiulė Vaičiulaičio pasaulio dalis – žmonių tarpusavio santykiai, bendravimas su artimaisiais, likimo, plunksnos broliais, iškėlimas to, ką bendruomenė nori prisiminti, kas jai padeda konsoliduotis, – habitus. Rašytojas, pasitelkdamas individualią atmintį, jam emociškai reikšmingų vietų atsiminimus, socialiai konstruoja ir grupės atmintį. Vaičiulaičio epistolikoje tokia bendrinanti patirtis sietina su kasmetiniu kai kurių tautiečių ir artimų žmonių sveikinimu su tradicinėmis šventėmis. Šv. Kūčių laukimas rašytojui sukelia didžiulę nostalgiją ir prisiminimus apie tėviškę – naktis, kaip ir dangus, siejasi su vertikalia plotme ir liūdesiu, taip pat su dvasiniu pakilimu:

„Gaila, kad negalime sėsti prie Kūčių stalo savo žemėj ir savo pastogėj. Bent mintyje grįžkime į tas brangias vietas ir prie savų žmonių, kuriuos dengia tokia sunki naktis. Taip būtų miela, kad galėtum dabar pakilti, užsidėti krepšį ir eiti – eiti į Didįjį kelią ir į savo žemę.“ (Iš laiško B. Brazdžioniui, 1948 12 16; Vaičiulaitis 2013: 284)

Aisčiui skirtuose sveikinimuose Joninių proga atsiskleidžia Vaičiulaičio pastanga per abiem pašnekovams atsimenamas pažįstamas vietas svetimoje aplinkoje išlaikyti etninės kultūros tradicijas. Praeities erdvės vaizdiniuose, švenčių prisiminimuose akcentuojama lietuviška savastis ir kultūrinė atmintis. Ji susiejama ir su dabartimi. Nuolatinį namų ilgėsį, branginamas etninio tautiškumo detales ir gimtąją kalbą rašytojo sąmonėje sujungia lietuvių sąskrydis ir festivalis, įvykę rašytojo gyvenamoje vietoje. Horizontali aplinkos vaizdavimo kryptis vaizduojant objektus prisiminimuose atskleidžiai išsivijos socialinį ir kultūrinį kraštovaizdį, o dabarties ir prisiminimų jungties pojūtis realizuojasi vertikaliajose erdvėse:

„Priimki kuo nuoširdžiausius mūsų sveikinimus ir linkėjimus Joninėse. Man ši šventė visados prisimena kažkaip iškilniai ir slaptai – su ugnimis, paparčiais, legendomis ir mūsų vasarų naktimis. Gal kur ir raganėlė padebesiais nuskriedavo.“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1955 06 23; Vaičiulaitis 2013: 236)

„Kuo gražiausi linkėjimai Tau Joninėse iš mūsų visų <...>. Šioji šventė man visados primena kažkokią pilnybę ir mistiką. Tai gal atgarsiai iš mūsų senovės turto, ar gal čia atliepia gamta – vešli, pilna, auganti. Gal ir Tau vaizduojas tokios nuotaikos – ir mėlynieji tėviškės šilai, ir Nemuno vilnys, ir savi žmonės. <...> Pro mus čia nuskambėjo sąskrydis ir festivalis. <...> čiurolioniečių dainos tebeskamba man ausyse ir veda į tėviškės laukus ir ilgesius.“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1956 06 21; Vaičiulaitis 2013: 238)

Laiškuose svarbus laisvės kaip individualios Vaičiulaičio ir kolektyvinės išsivijų atminties kūrimo subjektas – tauta: „Kai tau sakau tauta – motina, tai aš fiziškai matau ir jaučiu. Tai lyg mano sena mama kentėtų – geroji, didžioji, sena mūsų visų lietuvių mama.“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1941 09 24; Vaičiulaitis 2013: 74). Tautos vaizdinį papildo savęs, artimų draugų, rašytojų išsivijų kaip jos dalies matymas ir siekis visus konsoliduoti: „Gyk kuo greičiau, nes mums reikia išlikti – ligi paskutinio žlugimo ar laisvo grįžimo.“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1947 06 16; Vaičiulaitis 2013: 131); „Ir keista, kad tik nelaimėj ir grėsmėj pajunti, kaip visi mes esame vieno lopšio ir vienos žemės vaikai, ir kaip arti

prie širdies kiekvienas savo tautos žmogus.“ (Iš laiško K. Bradūnui, 1948 04 02; Vaičiulaitis 2013: 421). Bendrą išeivių atminties kūrimą rašytojas sieja su kultūra, apimančia visuomeninę veiklą, literatūrą, tradicijas, taip pat su savo gyvenamąja erdve ir laiku. Net ir būdamas labai toli nuo gimtinės, ilgą laiką neturėjęs net miglotų galimybių pasiekti Lietuvą, asmeninę ir tautos laisvę rašytojas savo epistolikoje visada siejo su individualia egzistencine laikysena ir kūrybiniu tautos pajėgumu: „O dabar, be artimųjų, aš branginu kiekvieną lietuvi. <...> Tie vaikai iškovos naują kovą – laisvės ir kultūros.“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1941 09 24; Vaičiulaitis 2013: 74).

4. Išvados

Antano Vaičiulaičio laišakai suteikia galimybę labiau pažinti kūrėjo asmenybę ir kaip tam tikra kultūros forma sujungia gyvenimą ir rašymą. Rašytojas epistoliniuose tekstuose liudija, kad susirašinėjimas, bendrinantys prisiminimai jam padeda išverti kasdienybės rutiną, vienišumą, drąsina imtis kūrybinių darbų.

Korespondencijoje analizuojant laisvės motyvą pirmiausia atsiskleidžia asmeninė rašytojo atmintis, sutelkta į gimtinę ir artimiausius žmones – draugus, gimines. Ji kuriama per prisiminimus ir yra susijusi su tam tikromis vietomis, kraštovaizdžio, gamtos objektais, tad vertintina kaip asmens reprezentacija – vaizduote kuriamo pasaulio aprašymu. Prisiminimų, siejamų su laisva tėvyne, gausa Vaičiulaičio laiškuose liudija savito pasaulio kūrimą: tam tikros juslės, pojūčiai, emocijos, kuriuos sužadina realybė, paskatina prisiminti tam tikras vietas – tėviškės namus, gimtąją sodybą, Nemuno vingius, Panemunės šilą, Vilniaus bokštus. Tai rašytojui aktualių prisiminimų saugyklos. Jie išskyla kaskart, kai tik atsiranda tinkamas stimulus. Ryšys su minėtomis vietovėmis ir jose patiriamais pojūčiais per prisiminimus liudija nuolatinį rašytojo siekį išlaikyti glaudžius santykius su jam svarbiais žmonėmis. Kiekvieną kartą gaudamas laišką, A. Vaičiulaitis džiaugiasi jo pastangų patvirtinimu – jam labai svarbus dvasinis ryšys ir nuoširdus bendravimas su pašnekovu.

Asmeninę Vaičiulaičio atmintį formuoja ne tik individualus praeities vietų, patirties, jausmų, suvokimų atsiminimas, pastovaus ryšio su jam svarbiais žmonėmis susirašinėjant palaikymas. Ją papildo ir platesnis socialinis kontekstas. Rašytoją su žmonėmis per vietas jungia ir bendra kultūrinė atmintis: iš Lietuvos atsineštų tradicijų puoselėjimas išeivijoje, nuolatinis dėmesys asmeninėms ir emigracijoje minėtoms šventėms, bendras tikėjimas laisva Lietuvos ateitimi.

Gausi ir įvairi Vaičiulaičio laisvės atmintis negali būti redukuojama į paprastą tėvynės, namų ilgesį. Jo nostalgija vietai nepriklauso nuo konkrečių prisiminimų, o veikiau yra atminties būdas – ne fiktyvus įsivaizdavimas, bet unikali išgyvenimų sritis, per vaizduotę kuriamas pasaulis, kuris apima buvimo tam tikroje vietoje jausmą. Dažnas emociškai reikšmingų vietų prisiminimas (vietos impresionizmas) rašytojo laiškuose liudija pakartotinį eksternalizavimą – ypatingo vidinio pasaulio koordinacių, sietinų su asmens vertybių sistema, atkūrimą horizontalioje plotmėje. Prisiminimų jausminiai išgyvenimai perteikiami vaizduojant vertikalią erdvę. Taip per prisiminimus tikrovėje emociškai realizuojamas Antano Vaičiulaičio vertybių pasaulis.

Literatūra

BANKAUSKAITĖ, Gabija, VAIŠVYLAITĖ, Domantė. 2019. Tėvynės vaizdinys Antano Vaičiulaičio laiškuose. *Respectus Philologicus* 36(41), 110–122.

BOURDIEU, Pierre. 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

CASEY, Edward S. 1998. *The Fate of Place: A Philosophical History*. Berkeley: University of California Press.

CASEY, Edward S. 2001. Between Geography and Philosophy: What Does It Mean to Be in the Place-World? *Annals of the Association of American Geographers* 91(4), 683–693.

CASEY, Edward S. 2011. The Edge(s) of Landscape: A Study in Liminology. In: Jeff Malpas, ed. *The Place of Landscape: Concepts, Contexts, Studies*. Cambridge: MIT Press, 91–109.

ČIUŽAUSKAITĖ, Ilona. 2015. Rūpesčiai dėl literatūros Antano Vaičiulaičio laiškuose Alfonsui Nykai-Niliūnui. *Acta litteraria comparativa* 7, 120–129.

KLIŠIENĖ, Neringa. 2013. „Buvai žmogus kaip kiti – ir tiek...“. In: Antanas Vaičiulaitis. *Laiškai*. Ilona Čiužauskaitė, Neringa Klišienė, Elena Juknytė, par. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 5–15.

KLIŠIENĖ, Neringa. 2016. Intymumas Antano Vaičiulaičio laiškuose žmonai Joanai Abramikaitei. *Teksto slėpiniai* 18, 20–37.

KOLEVINSKIENĖ, Žydronė. 2007. Vyriškoji ir moteriškoji projekcija laiškuose Nelei Mazalaitei. *Teksto slėpiniai* 10, 84–102.

KUIZINIENĖ, Dalia. 2003. *Lietuvių literatūrinis gyvenimas Vakarų Europoje 1945–1950 m.: Rašytojų draugijos veikla, kultūrinė spauda, literatūros debiutai: studija ir šaltinių publikacija*. Vilnius: „Versus aureus“.

PAPLAUSKIENĖ, Virginija, sud. 2006. *Antanas Vaičiulaitis. Archyvai*. Kaunas: Maironio lietuvių literatūros muziejus.

TŪTLYTĖ, Rita. 2005. Jono Aisčio laišakai (J. Aisčio „Laiškai 1929–1973“). *Metai* 10, 139–142.

Studentų žodis. 1942. 1.

VAIČIULAITIS, Antanas. 2013. *Laiškai*. Ilona Čiužauskaitė, Neringa Klišienė, Elena Juknytė, par. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

ŽVIRGŽDAS, Manfredas. 2015. Žemininkų laišakai neoromantikams: epistolinio etiketo bruožai. *Acta litteraria comparativa* 7, 130–146.

Gabija Bankauskaitė

Vilniaus universitetas

Kauno fakultetas

Kalbų, literatūros ir vertimo studijų institutas

Muitinės g. 14

LT-44280 Kaunas, Lietuva

gabija.bankauskaite@knf.vu.lt